

Smiljka Tomanović

Uvodno predavanje na kursu Sociologija omladine

Autonomija, individualizacija i identitet

Autonomija kao novi normativ

Psihološke studije adolescencije bave se odnosima u porodici i odnosima roditelja prema adolescentu u smislu obezbeđivanja društvenog konteksta za „normalan“ razvoj, koji je u osnovi psihološkog koncepta adolescencije (Gillies, 2000: 213). U ovim analizama naglasak je na procesima individuacije i separacije od roditeljskog uticaja.

Sa druge strane, sociološke studije povezuju proces odrastanja sa širim društvenim i strukturalnim faktorima, a odnosi u porodici se sagledavaju iz ugla njihovog značajnog uticaja na biografiju mlade osobe unutar pristupa životnog toka i teme tranzicije u odraslost. Naglasak je na pomažućoj ulozi porodice u procesu razvijanja nezavisnosti (Ibid: 223). Analizira se doprinos porodičnih odnosa oblikovanju individualne putanje, pre svega u smislu sticanja nezavisnosti, koja se često posmatra kao normativ – adolescencija predstavlja prelazak od zavisnosti deteta do nezavisnosti odraslog.

Fokus mnogih socioloških studija su nejednake mogućnosti za mlade osobe koje potiču iz nejednakosti klasnih položaja njihovih porodica (Jones, Wallace, 1990; Jones, Wallace, 1992; Allat, Yindle, 1992; Allatt, 1993; Furlong, Cartmel, 1997; 2007). U tom smislu se porodica posmatra kao, sa urušavanjem država blagostanja sve značajniji, izvor resursa za mladu osobu (Biggart, Kovacheva, 2006), a ne kao mentalno i psihičko okruženje za njen „normalan“ razvoj, kao u psihološkim studijama. Drugim rečima, iako oba diskursa ističu značaj porodičnih odnosa za mladu osobu, značenje koje im pripisuju je različito.

Oba pristupa pate od normativnosti – postavljaju nezavisnost kao normativ. Kao ključni koncepti postavljaju se zavisnost i nezavisnost, iako neke studije pokazuju da porodični odnosi sve više dobijaju odlike međuzavisnosti (Morrow, 1996). Ovim normativnim pristupom zamagljuje se značaj emocionalne i materijalne zavisnosti koju

neki mladi dele sa porodicom tokom celog svog života¹, kao i to da značenje nezavisnosti nije univerzalno, već povezano sa socijalnim kontekstima: nezavisnost ima različita značenja u različitim stratifikacijskim kontekstima porodica (Jones, Wallace, 1992).

Nalazi nekih istraživanja govore o tome da autonomija gubi relevantnost, posebno kad je povezana sa finansijskom, stambenom i emocionalnom nezavisnošću, već mladi ljudi naglašavaju subjektivnu (psihološku) nezavisnost; oni sebe vide kao odrasle nezavisno od svog statusa (Lavrič, 2011: 71)². (vidi izlaganje i prezentaciju o tekstu M. Ljubičić) Ovaj trend ukazuje da mladi sebe više vide u smislu koncepta *mlad odrastao* (EGRIS, 2001; Bynner, 2005; Cote, Bynner, 2008) nego *postadolescencije* i *nastajuće odraslosti* (Arnett, 2006).

Trendovi produžene, i u tom smislu destandardizovane, tranzicije u odraslost stvaraju „prazninu u životnom toku“ (Cote, Bynner, 2008: 251) koja se naziva *nastajuća odraslost* (*emerging adulthood*; Arnett, 2006), a opaža se kao *postadolescencija* koju karakteriše odlaganje obaveza, kao i istraživanje identiteta, isprobavanje mogućnosti vezanih za ljubav i rad, nestabilnost, fokusiranje na sebe i osećanje da se osoba nalazi između adolescencije i odraslosti (Cote, Bynner, 2008: 251). Ostaje diskutabilno da li je *postadolescencija* novi period u životnom toku nastao produžavanjem i fragmentisanjem tranzicije u odraslost kao što tvrde neki teoretičari (npr. Galland, 2003), sa autentičnim (gorenavedenim) odlikama ili jedna od varijanti mladosti nastala njenim produžavanjem (Bendit, 2006: 62).

Ovaj period se možda može tačnije opisati pomoću koncepta *mlad odrastao* (*young adult*; EGRIS, 2001; Bynner, 2005), a „može se bolje objasniti u smislu promenjenih ekonomskih uslova koji vode snižavanju društvenog položaja mladih, što doprinosi izrazito nesigurnim putanjama, kao i u smislu opadanja značaja društvenih obeležja odraslosti, što je povezano sa procesom individualizacije“ (Cote, Bynner, 2008: 251). U odnosu na koncept *postadolescencija* koncept *mlad odrastao* stavlja veći naglasak na strukturalne, naspram individualnih faktora, ne isključujući promene identiteta

¹ Što je posebno značajno za zemlje tzv. Južnoevropskog ili Mediteranskog kulturnog kruga (Wallace, Kovatcheva, 1998).

² Vidi takođe Kuhar, Reiter, 2012b; Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012.

mlade osobe povezane sa individualizacijom biografija, što ga čini sociološki relevantnijim³.

Suština diskusije oko koncepta i specifičnosti određenja mladosti, kao i procesa postajanja odraslim, reflektuje jednu od ključnih socioloških dihotomija (Jenks, 2000): struktura vs. dejstvenost. Proučavanja mladih su u posleratnom periodu pokazivala tendenciju da prenaglašavaju ili značaj strukturalnih faktora društvenog položaja i života mladih ili, u kasnijem periodu, značaj promena i diskontinuiteta unutar procesa tzv. tranzicija u odraslost (Evans, 2002: 246). Proaktivna uloga mladih u suočavanju sa trajnijim strukturalnim (stratifikacijskim i sistemskim) ograničenjima, sa jedne strane, i novim izazovima i rizicima savremenog društva, sa druge strane, prepoznata je u velikom broju istraživanja poslednjih decenija. Novouvedeni koncept *dejstvenosti* (*agency*) postaje značajan za eksploraciju i intepretaciju novih trendova u društvenom životu mladih.

Teza o individualizaciji i njena ograničenja

Stanovište o *detradicionalizaciji* u okviru *teze o individualizaciji* izazvalo je najviše polemika, kritika i demantovano je rezultatima brojnih istraživanja⁴. Tako Furlong i Kartmel ističu da, bez obzira na to što se sa rizicima mora suočavati individualno⁵, strukturalne sile deluju snažno kao i uvek, dok lanci ljudske međupovezanosti ostaju značajni (Furlong, Cartmel, 1997). Kritika teze o strukturalnoj „oslobođenosti“ da bi se pravili izbori dovodi u pitanje pretpostavku da je dejstvenost potpuno oslobođena uticaja strukturalnih faktora, a posebno da svi mladi imaju jednake šanse da prave autonomne izbore po svom nahođenju. Destandardizacija tranzicija u odraslost i detradicionalizacija nisu rezultirale u smanjenju društvene nejednakosti, kao što su sugerisale neke verzije *teze o individualizaciji*. Kritičari ovog stanovišta smatraju da je stvoren „epistemološke zablude kasne modernosti“ da je došlo do korenite promene u

3 Suprotstavljanje konceptualizacija „nastajuće odraslosti“ i „mlad odrastao“ bilo je predmet jedne od diskusija u okviru proučavanja mladih; vidi npr. Bynner, 2005; Arnett, 2006.

4 Vidi na primer: Jones, Wallace, 1990; Jones, Wallace, 1992; Furlong, Cartmel, 1997; Evans, 2002; Brannen et al. 2002; Brannen, Nilsen, 2005.

5 Individualizacija društvenih rizika (Bek, 2001: 169).

kasnoj modernoj koja vodi do jednakih šansi (Furlong, Cartmel, 2007). Novi oblici socijalne stratifikacije povezani su sa nejednakim mogućnostima pristupa obrazovanju, ili isključenošću iz procesa obrazovanja, koje su opet povezane sa starim nejednakostima (socijalno poreklo, rod, etnicitet). U takvoj konstelaciji strukturalnih odnosa ne može se govoriti o detradicionalizaciji, već o mehanizmima reprodukcije društvene nejednakosti. Upravo su tranzicije u odraslost ključne za reprodukciju društvene nejednakosti, a posebno obrazovanje kao osnovni mehanizam i kanal društvene pokretljivosti.

Koncepti *izbora* i *autonomije* se takođe podvrgavaju kritici kao idealnotipski - nedovoljno kontekstualizovani i nepovezani sa empirijom (Brannen, Nilsen, 2005). Ni teoretičari individualizacije ne postuliraju, međutim, da „strukturalna oslobođenost“ znači potpunu slobodu biografskih izbora, već je pre u pitanju prinuđenost na izbore usled novih vrsta rizika – institucionalnih pravila koji čine pojedince potpuno „zavisnim od institucija“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 23)⁶. U tom pravcu se kreće i argument da individualizacija, kao novo aktivno upravljanje životom, predstavlja više zahtev za one koji imaju najmanje resursa, nego što je privilegija onih koji ih imaju najviše (Woodman, 2010: 738).

Detradicionalizacija i individualizacija biografija mladih ljudi je posebno problematična u kontekstu njihove velike zavisnosti od resursa porodice (Biggart, Kovacheva, 2006), kako materijalnih tako i psiholoških, što je čest slučaj u post-socijalističkim zemljama jugoistočne Evrope koje imaju tzv. sub-protektivne (familističke) praktične politike i njima obeležene poretke tranzicije u odraslost (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001; Kovacheva, 2004; Tomanović, Ignjatović, 2006a; Ule, Kuhar, 2008; Tomanović, Ignjatović, 2010).

Identitet i subjektivitet i njihove rodne i klasne osnove

Identitet se određuje kao opažanje i viđenje sebe, odnosno kao samopercepcija i samotumačenje, koje je (ili može biti) diskurzivno iskazano kao odgovor na pitanje: „ko

⁶ Diskusija o strukturalnim ograničenjima i mogućnostima individualizovanih izbora ne jenjava, kako u okvirima opšte sociologije (vidi npr. Atkinson, 2007, Beck, 2007), tako i u okvirima studija o mladima: Woodman, 2009, Roberts, S. 2010, Woodman, 2010.

sam ja?“. Identitet je internalizovana slika o sebi koja je pod uticajem normativnih određenja – rodnih, klasnih ili slojnih (profesionalnih, porodičnih) koja su posredovana habitusom. Subjektivitet nije diskurzivno iskazan i on predstavlja način na koji se identitet osobe ispoljava, a analizira se i tumači kroz refleksivnost, dejstvenost i prakse, kao i način na koji osoba sebe doživljava, što može da uključuje osećanje zadovoljstva ili nezadovoljstva sobom i vlastitim životom. Razumevanje identiteta kao situiranog, relacionog i intersekcionalno preko uticaja porodice, klase, roda, lokacije (McLeod, 2015), smešta ga unutar društvenih odnosa i praksi pre nego unutar pojedinaca (Wynn, 2015: 13).

Fokus na klasni identitet mladih dobija na značaju kroz stanovišta koja se suprotstavljaju gledištu iz teze o individualizaciji da su individualno postignuće u obrazovanju, sposobnosti i karijerni izbori postali ključni za društvenu pokretljivost. Mladi opažaju sebe kao sposobne aktere koji oblikuju svoje biografije kao rezultat vlastitih izbora. Postoje, međutim, brojni dokazi o klasnim faktorima koji uzrokuju obrazovne i karijerne nejednakosti, koji razotkrivaju „epistemološku zabludu kasne modernosti“ (Furlong, Cartmel, 2007): odvojenost objektivnih i subjektivnih dimenzija nečijeg položaja ili biografije koja skriva klasne odnose koji im se nalaze u osnovi. To je jedan od izvora zamagljivanja klasnih identiteta koji su suštinski postali ambivalentni (Stokes, Aaltonen, Coffey, 2015: 269). Na primer, slojne razlike i nejednakosti su se zamagljivale u svesti i identitetima mladih koji su bili socijalizovani u socijalističkom društvenom sistemu Jugoslavije sa dominantnom ideologijom besklasnog društva bratstva i jedinstva „radnog naroda“. Pored toga u različitim globalnim društvima danas postoje, uprkos još uvek velikom značaju porodičnog porekla, obrazovne mogućnosti koje otvaraju prilike za društvenu pokretljivost, zavisno od otvorenosti društva i države blagostanja. Ukratko rečeno, klasni identiteti mladih se više konstruišu u odnosu na druge, prvenstveno vršnjake, kao rezultat opažanja razlika i simboličkih granica koje se odnose na motivaciju za školovanje, kulture mladih i slobodno vreme (Ibid: 270).

Rodni identitet se odnosi na sliku o sebi u odnosu na polnost, koja predstavlja odraz onoga što osoba opaža kao rodno poželjno u datom društvenom kontekstu. Rodni identitet je oblikovan ukupnim rodnim poretkom (Walby, 2004), a posebno njegovim normativnim aspektom (Du Bois Reymond, 2008), a posredovan je porodičnim

habitusom. U lokalnom kontekstu značajna je patrijarhalna matrica sa normativnim obrascima poželjne femininosti i maskulnosti, odrasle žene i majke, odraslog muškarca i oca, unutar kojih se formiraju identiteti i subjektiviteti mladih žena i muškaraca u Srbiji. Rodni subjektivitet predstavlja oblik „rodnog postojanja u svetu” (Bjerrum Nielsen, 1996), način na koji osoba sebe doživljava i ispoljava u odnosu na (pripisan) identitet i kako se oseća (Bjerrum Nielsen, 2017: 10). Ispoljavanje rodne subjektivnosti predstavlja često neosvešćen i diskurzivno neiskazan deo rodnog identiteta (rodne slike o sebi). Ova dvostrukost rodnog identiteta može biti izvor različitih tenzija između subjektivnosti i identiteta, između kojih može ili ne mora postojati potpuno i delimično poklapanje (Bjerrum Nielsen, 1996). Napetost između rodnog identiteta i subjektiviteta posebno je pojačana u doba refleksivne modernizacije usled detradicionalizacije rodnih obrazaca iz modernih vremena.

Autori/ke koji zastupaju tzv. psihosocijalni pristup u analizi podvlače značaj iskustva za oblikovanje subjektiviteta. Iskustvo uključuje interpersonalne međugeneracijske odnose i unutarporodičnu dinamiku – identifikaciju ili otpor i sukob sa roditeljem istog ili suprotnog pola (Bjerrum Nielsen, 2017, Thomson *et al.* 2011), kao i međupovezanost tih odnosa sa društvenom klasom (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; McLeod, 2015). Na primer, neke majke koje su iskusile odrastanje u siromaštvu, neizvesnosti i emocionalnoj napetosti, žele sigurnost i sreću za svoje ćerke i trude se da one ne ponove takve obrasce odrastanja (McLeod, 2015). I same ćerke žele bolji život za sebe, ali u tom nastojanju imaju potrebu da se diferenciraju od figure majke, sanjareći o bekstvu – od porodice, lokalne zajednice, društvene i emocionalne zatočenosti (Ibid.). U pitanju je specifična dinamika klasne reprodukcije i oblikovanja identiteta gde se prožimaju klasnost i rodnost, a u nekim slučajevima i rasna pripadnost.

Doba socijalizma modifikovalo je ženski rodni identitet u odnosu na tradicionalno društvo Srbije na taj način da on uključuje potrebu za školovanjem, zapošljavanjem i finansijskom samostalnošću mladih žena. Ovo „socijalističko nasleđe“ prepoznaje se u intervjuima i majki i ćerki u mom istraživanju, koje u anticipaciji budućnosti insistiraju da je značajno da žene imaju vlastite prihode i budu finansijski nezavisne u odnosu na svoje muževe (Tomanović, 2010).